टिप्पणी

4

सात्विकाभिनयः

आङि्गका-वाचिका-आहार्य-अभिनयस्य चर्चां कृत्वा आचार्यभरतेन सात्विक-अभिनयं सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णं वर्णितम् अस्ति। एषा एव अभिनयचेतना यस्य विना अभिनयः प्रायः निष्प्राणः भवति। सामान्याभिनयस्य चर्चां कुर्वन् तेन उक्तं यत् सामान्याभिनये श्सत्त्वम्श अधिकं बलं दातव्यं यतोहि सम्पूर्णे नाट्यप्रदर्शने श्सत्त्वस्यश मौलिकं महत्त्वं वर्तते। नाटकं लोकधर्मी लोकपात्रानुकरणं च। अतः सत्त्वस्य प्रयोगः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति। सत्त्वस्य आधारेण भरतेन प्रवर्तनं श्रेष्ठमध्यमनिम्नश्रेणीषु विभक्तम् अस्ति। यदा अभिनये सात्विकविधानं प्रबलं भवति, तदा सः अभिनयः श्रेष्ठः इति उच्यते। यदि सात्विकाभिनयं सामान्यं भवति तर्हि अभिनयं श्मध्यम्:श इति कथ्यते तथा च यदा सात्विकभावाः न्यूनाः भवन्ति तदा अधिनियमः अधमा इति कथ्यते। एतादृशे सति वयं सात्विकाभिनयं अभिनये महत्त्वपूर्णं वक्तुं शक्नुमः। अयं अभिनयः प्रेक्षकेषु रसजननं नियन्त्रयति।

अस्मिन् पाठे वयं सात्विकाभिनयस्य विषये चर्चां कुर्मः। आंगिकवाचिकाहार्यअभिनयात् परं सात्विकाभिनयस्य किं प्रयोजनम्? अस्माकं कृते एतत् ज्ञातुं अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। सात्विकव्यञ्जनानि कानि च कथं च नाट्यशास्त्रे आचार्यभरतेन व्याख्यातानि।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- सात्विकाभिनयस्य विषये जानन्ति;
- रसस्य विषये जानन्ति तथा रसानाम् अनुसारं सात्विकाभिनयं प्रवर्तयितुं समर्थाः।
- भावाः ज्ञातव्यम्; तथा

टिप्पणी

- अभिनये सत्त्वस्य महत्त्वं ज्ञातव्यम्।

4.1 सात्विकाभिनयः

सात्विकशब्दः 'सत्त्व' इत्यनेन निर्मितः यस्य अर्थः 'सतोभवः' अर्थात् सत्भावः। एवं 'सात्विका भव' इत्यस्य अर्थः ये भावाः नटस्य अन्तः प्रेरणातः स्वाभाविकतया सरलतया सुलभतया च उत्पद्यन्ते। आचार्य भरतेन सप्तमे अध्याये भावनां वर्णनं कुर्वन् अनुभवस्य अधीनं सात्विकभावानां चर्चा कृता अस्ति। भावम् व्याख्यायमानः कथयति- एताः भावाः व्यञ्जनप्रकारानुसारम् अनेन संज्ञाना ज्ञायन्ते। एते च भावाः किं बोधयन्ति? ते शब्दैः (वाक), शरीराङ्गैः, सात्विकव्यञ्जनैः च दृश्यकाव्यस्य अभिप्रायं बोधयन्ति। भविता (अनुभूतिः करणीयः), वसितः (निवासः) कृतः (कर्तव्यः) च समानार्थं व्यञ्जयन्ति। लौकिकव्यवहारे अपि परस्परं गन्धेन वा रसेन वा प्रभाविताः भवन्ति। अत्र 'भवनः' इत्यर्थः व्यापन इत्यर्थः। एतेन एव भावेन प्रेक्षकाः रसाः प्राप्नुवन्ति। वाक-शरीर-कर्म-आन्तरिक-आत्म-भावना-बाह्य-क्रिया- सात्विकाभिनयेन च वर्णनात्मकरूपेण काव्य-रसः सिद्धयति।

एवं सत्विकाभीनयस्य अस्तित्वभावना भवति। एतत् वयं एवं अवगन्तुं शक्नुमः यत् यदि नटः रोदनस्य अभिनयं करोति परन्तु रोदनकाले तस्य नेत्रेभ्यः अश्रुपातः न प्रवहति, तस्य वाक-ग्रन्थे च रुदनगुणाः न सन्ति, तर्हि तादृशे सति रोदनस्य भावः न उत्पद्यते प्रेक्षकाः तादृशं च अभिनयं न सद्गुणं भविष्यति। परन्तु तद्विपरीतम्, यदि नटः तस्य भावस्य मनसा अनुभवं कृत्वा रोदिति तर्हि निश्चितरूपेण तस्य नेत्रेभ्यः अश्रुधारा प्रवहति, तस्य भाषणे विलपः भविष्यति, प्रेक्षकाणां नेत्राणि अपि अश्रुभिः पूरितानि भविष्यन्ति।

4.2 रसः

नाटककलाविश्लेषणे रसस्य महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। नाट्यप्रदर्शने आचार्यभरतेन यानि नाटकतत्त्वानि चर्चा कृता तेषु सर्वेषु उद्देश्यं रसस्य तृप्तिः एव। रसः वाचिकभीनयेन गम्यते तथा, आङ्गिका, आहार्याभिनयेन च वाक्यार्थः अभिव्यञ्जते। आचार्यभरतेन रसस्य चर्चा केवलं नाट्यप्रदर्शनस्य सन्दर्भे एव कृता अस्ति। स आचार्यः स्मृतः यः रसं स्थापितवान्। परन्तु तथैव न भवति। आचार्यभरतात् पूर्वमपि तेनैव बहूनां आचार्याणां कारिकानां विषये चर्चा कृता। एवं आचार्यभरतेन रससिद्धान्तः स्थापितः इति वक्तुं न सर्वथा सत्यम्। आचार्यभरतात् पूर्वमपि रससिद्धान्तस्य चर्चा आसीत्, परन्तु सत्यं तु एतत् यत् आचार्यभरतेन नाटकस्य सन्दर्भे रससिद्धान्तस्य व्याख्यानं कृतम् अस्ति।

रसः किम् ?

भरतः रसस्य मूलप्रवर्तकः व्याख्याता च मन्यते। तेन नाटकस्य सम्बन्धे रसस्य विश्लेषणं कृतम् अस्ति। सत्यमेव यत् रसस्य प्रेरणास्रोतः वेदादिप्राचीनसाहित्यमेव स्यात्। अथर्ववेदात् रसतत्त्वं

ब्रह्मणा नाट्यवेदरचने प्रयुक्तम् इति अपि उक्तम्। रसः सुखरूपः। उपनिषदेषु अपि एतादृशं वर्णनं प्राप्यते। आचार्य अभिनव गुप्तस्य मते रसरूपे भोगे ज्ञानरूपेण आत्मानः आश्वादनः। आत्मा आनन्दरूपः रसः अपि आनन्दरूपः आश्वादनः कारणात्। एवं प्रकारेण रचनां पश्यन् श्रवणेन च यत् आनन्दः भवति तत् रसः इति वक्तुं शक्यते। यदि नाटकस्य सन्दर्भे वदामः तर्हि नाट्यगृहे प्रदर्शितं दृश्यकाव्यं दृष्ट्वा सहृद्यस्य हृदये यः आनन्दः अनुभूयते सः रसः एव।

रसनिष्पत्तिः

आचार्य भरतेन रसनिष्पत्ते विषये व्याख्यातम् अस्ति। तस्य मते विभवानुभावसंचारीभावसंयोगेन रसः सिद्धयति। स्वयं लिखते- **'विभावानुभावसंचारीसंयोगद्रसनिष्पत्तिः'**।

आचार्यभरतेन रसस्य तुलना विभिन्नप्रकारस्य व्यञ्जनानां रसेन सह कृता अस्ति। यथा भिन्न-भिन्न-व्यञ्जन-भक्षकः रसस्य स्वादनं करोति, तथैव सहृद्य-दर्शकः विभाव-विभिन्न-सन्चारी-भावा-अनुभवैः सह संसर्गं कृत्वा स्थायि-भावान् आस्वादयति। अयं रसः एव नाटकस्य सारः।

रसस्य प्रकाराः

आचार्य भरतेन अष्टौ रसाः स्वीकृताः सन्ति। मूलतः सः चतुर्णां रसानाम् एव विचारं कृत्वा शेषचतुर्णां तेभ्यः उत्पन्नं मन्यते स्म । शृङ्गारः हास्यद्, वीरः अद्भूतात्, रौद्रः करुणात्, विभत्सा च भयनकात्। अस्मात् प्रत्ययात् भरतात् पूर्वं चत्वारः रसाः एव आसन्, पश्चात् अन्ये चत्वारः स्वतन्त्रशक्तिं स्थापितवन्तः इति अनुमानं कर्तुं शक्यते।

श्रृंगाररसः

शृङ्गाररसः रतिनाम्ना स्थायिभावात् उद्भवति। एतत् विभावानुभावसंचारीभावाभ्यां उत्पद्यते। सद्भावयुक्तानां युवकयुवतीनां आकर्षणभावाः आस्वादयितुं योग्याः सन्ति। सीता, रामः इत्यादीनां सद्भावानां पात्राणां अनुसृतानि कर्माणि सहृद्यस्य हृदये अपि रुचिकरानि भवन्ति यतोहि अनुयायिनः परीक्षकस्य च आनन्ददुःखयोः आध्यात्मिकभावासामान्यीकरणेन प्रचुरता दृश्यते। ददाति संयोगः वियोगः च श्रृङ्गररसस्य द्वे अवस्थाः। संयोगशृङ्गारे सुन्दरऋतुमालालंकारलङ्कारप्रियविषयः भव्यभवनं मनोहरं उपवनं गतिजलक्रीडादिविहारादिविभागेभ्यः उत्पद्यते, यदा तु प्रियात् वियोगे अस्ति वियोग श्रृंगारस्य राज्यम्। एवं प्रियप्रिययोः मिलने संयोगश्रृंगारः भवति तेषां वियोगे च वियोगः श्रृङ्गाररसः भवति।

हास्यरसः

हास्य रसस्य स्थायिभावः हासः। एतत् पात्रस्य विकृतवेषस्य, अलङ्कारस्य, निर्लज्जतायाः, लोभस्य, असङ्गतवाक्यस्य, विकृतशरीरस्य च, विवाहस्य, तत्सम्बद्धानां च कार्याणां निष्पादनात् उत्पद्यते। संस्कृतनाट्येषु चरित्रविदूषकस्य प्रयोगः अस्य रसस्य लक्ष्यं भवेत् इति आचार्यभरतस्य नाट्यशास्त्रे उक्तम्।

करुणरसः

करुणरसः 'शोक' इति स्थायिभावात् उद्भवति। यदि शाप-बन्धन-प्रवासन-मरण-अग्नौ वा विपत्तौ वा दहनेन वा प्रियजनेन विरहः भवति तर्हि एषः करुण-रसः उत्पद्यते। यदा करुणरसः जन्यते तदा नेत्रेभ्यः अश्रुपातः भवति, दुःखं भवति, प्राथमिकवर्णस्य हानिः, नेत्रेषु शिथिलता, दीर्घश्वासः स्मृतिक्षयः इत्यादयः।

रौद्ररसः

रौद्र रसः राक्षसानां मनुष्याणां च स्थायिक्रोधभावात् उद्भवति। एषः क्रोधः प्रकृति-वाक्-क्रोध -ईर्ष्या-आदि-उत्तेजक-विभागेभ्यः उत्पद्यते। अस्मिन् दण्ड-शस्त्र-प्रयोग-रक्त-पातनम् इत्यादीनि कर्माणि विशेषतया दृश्यन्ते।

वीररसः

वीररसः शूरस्य उत्साह, स्थिरता, वीरता, त्यागः, निपुणता च इति स्थायिभावात् उद्भवति। दानधर्मस्य, युद्धे शौर्यप्रदर्शनस्य च आधारेण त्रयः वर्गाः सन्ति ख्र दानवीरः, धर्मवीरः, युद्धवीरः च।

भयानकरसः

भयनामके स्थायिभावात् भयानकरसः जायते। पिशाचादिदर्शनात, प्रियजनानाम् वधं वा बन्धनं वा दृष्ट्वा वा श्रुत्वा वा एषः विकृतः शब्दः उत्पद्यते। हस्तपादकम्पः, नेत्रस्फुरणं, शरीरस्य उत्साहः, मुखस्य विवर्णता, स्वेदः च इत्यादिभिः अनुभवैः प्रकट्यते।

विभत्सरसः

विभत्सरसः जुगुप्सः इति नामस्य स्थायिभावात् उत्पद्यते। कुरूपं, अप्रियं, अशुद्धं, अप्रियं च किमपि दर्शनं श्रुत्वा वा इत्यादिभिः भावैः उत्पद्यते। सर्वेषां शरीराङ्गानाम् संकोचनादिभिः अनुभवैः अभिनयः भवति। अदृश्यं दृश्यं दृष्ट्वा विभक्तं रागं जनयति।

अद्भूतरसः

अद्भूतरसः अद्भूतनामस्य स्थायिभावात् उद्भवः। एषः रसः कस्यचित् दिव्यस्य दर्शनेन, स्वकामकामस्य सिद्ध्यस्य, सुन्दरस्य उद्यानस्य भ्रमणस्य वा देवानां निवासस्य प्रवेशस्य, विमानस्य सम्भावना, माया इत्यादिभिः अनुभवैः उत्पद्यते ।किञ्चित् चमत्कारिकं दृश्यं वा कर्म वा दृष्ट्वा अद्भुतं सुखं भवति।

पाठगत-प्रश्नाः 4.1

1. सात्विकया किं अवगच्छसि?
2. रसः किम्?
3. आचार्यभरतेन कति रसाः चर्चा कृता?
4. रससूत्रं किम्?
5. भावनाः कानि सन्ति?
6. चत्वारः मूलभूताः रसाः के सन्ति?
7. संयोग श्रृंगारः किम्?
8. हस्य रसेन किम् अभिप्रेतम्?
9. वीररसः किम्?
10. अद्भूतरसः किम्?

4.3 भावाः

रसजन्मस्य कृते भावाः महत्त्वपूर्णाः सन्ति। भावान् विना रसः जनयितुं न शक्नोति रसं विना भावानाम् अपि अस्तित्वं नास्ति। हृदये ये भावाः, विविधाः मनोभावाः च उत्पद्यन्ते ते भावाः इति उच्यन्ते। आचार्य भरतेन भवसंख्या चतुः इति दत्ता अस्ति- स्थायीभावः, 2. विभावः, 3. अनुभावः, 4. संचारीभावाः।

स्थायीभावः

यदा सहृद्यदर्शकः नाट्यप्रदर्शनं द्रष्टुं नाट्यगृहं प्रविशति तदा तस्य हृदये केचन भावाः स्थायिरूपेण निवसन्ति। एते भावाः स्थायिभावाः इति उच्यन्ते । स्थायिभावां संख्या नव इति स्मृता। प्रत्येकं रसस्य कृते स्थायिभाव-योजना कृता अस्ति।

यथा-

रसः	**-स्थायीभावः**
शृङ्गारः	-रतिः

टिप्पणी

हास्यः -हासः

करुणः - शोकः

वीरः -उत्साहः

रौद्रः -क्रोधः

भयानकः -भयः

विभत्सः -जुगुप्सा

अद्भूतः -विस्मयः

एते स्थायिभावनाः रसजननार्थं अतीव आवश्यकाः सन्ति।

विभावः

विभावः इत्यर्थः ये भावाः दृष्ट्वा वा अनुभवित्वा वा स्थायिभावनाः जागरयन्ति। तेषां द्वौ प्रकारौ व्याख्यातः- आलंबनः (समर्थनम्) उद्दिपनम् (उत्तेजनम्) च। आलंबना यस्य कृते स्थायी भावना उत्पद्यते, उद्दिपनस्य अर्थः ताः भावनाः ये स्थायी भावजननं प्रवर्धयन्ति। तथा आलम्भनस्य द्विविधा अपि व्याख्याता- आश्रयः विषयः च। आश्रयः यदा मनुष्यस्य मनसि भावनाः प्रबुद्धाः भवन्ति तथा च विषयः यस्य कृते मनसि भावनाः जागरिताः भवन्ति। एवं प्रकारेण एषा भावना तान् कारणान् निर्दिशति यस्मात् कारणात् मनसि स्थायिभावना उत्पद्यते।

अनुभावः

ये भावाः प्रेमादयः बहवः भावाः अनुभवन्ति ते अनुभवाः इति उच्यन्ते। एकप्रकारेण अनुभावाः मनसि स्थितानां आन्तरिकभावनानां बाह्यव्यञ्जना इव भवन्ति। यथा नाडयः क्रोधेन उदग्राः रक्ताः भवन्ति नेत्राणि वा।

मुख्यतया चतुर्विधानुभावाः स्वीकृताः-

1. आंगिकानुभावः- शरीर-कार्यः व्यक्ता भावना।
2. वाचिकानुभावः- वाक्द्वारा व्यक्ता भावना।
3. अहर्यानुभावः- आहर्यद्वारा व्यक्ता भावना।
4. सात्विकानुभावः- सात्विकद्वारा व्यक्ता भावना।

सात्विकाभिनयः

सात्विकानुभावः

सत्त्वेन कृताः शारीरिकाः प्रयत्नाः सात्त्विकानुभव इति वर्गे आगच्छन्ति। भरतेन मनसः एकाग्रतासम्बद्धानां एतेषां सात्विकभावनानां संख्या अष्ट- स्तम्भः, स्वेदा, रोमञ्चः, स्वराभङ्गः, वैवर्ण्यः, वेपथुः, अश्रुः, प्रलयः इति दत्तः अस्ति। स्तम्भः क्रोधभयहर्षलज्जाशोकश्रमात। शीत-भय-क्रोध -हर्ष-स्पर्श-जरा-रोगेण शरीरस्य कम्पः श्वेपथुश इति। तथा च क्रोधभयव्यायामेषु केशेषु जलबिन्दवः प्रादुर्भावः श्स्वेदःश इति कथ्यते। अश्रुः आनन्देन, क्रोधात, नेत्रेषु धूमात। जृम्भणं, भयं, शोकं च श्अश्रुश इति कथ्यते। शीत-भय-हर्ष-क्रोध-व्याधि-आदि-कारणात् शरीरे केशानां स्थापनं च श्रोमाञ्चःश इति कथ्यते। शीत-भय-क्रोध-श्रान्त-व्याधि-दुःख-उष्णयोः कारणेन मुखस्य वर्णस्य परिवर्तनं 'वैवर्ण्यम' इति कथ्यते। भय-क्रोध-हर्ष-जरा-कण्ठ-शुष्कता, रोग-मदयोः कारणेन वाक्-भङ्गः 'स्वर-भङ्गःश' इति कथ्यते। परिश्रम-अचेतन-मद्य-निद्रा-क्षत-सक्ति-आघातेन चेतनाहानिः श्प्रलयःश इति वर्णिता अस्ति। एतेषां सात्विकव्यञ्जनानां प्रयोगविधिं भरतः अग्रे व्याख्यायते।

संचारीभावः

संचारीभावः तान् भावनान् निर्दिशति ये जलस्य बुदबुदा इव हृदये उत्तिष्ठन्ति अन्तर्धानं च कुर्वन्ति। एकप्रकारेण एताः भावनाः क्षणिकरूपेण निर्मीयन्ते, अन्तर्धानं च भवन्ति। तेषां संख्या ३३- निर्वेदः, ग्लानिः, शंका, असूया, मदः, श्रमः, आलस्यः, देन्य, चिन्ता, मोहः, स्मृतिः, घृति, ब्रीडा, चपलता, हर्षः, आवेगः, जडता, गर्वः,विषादः, औत्सुक्यः, निद्रा, अपस्मारः, स्वप्नः, विबोधः, अमर्षः, अविहित्था, उग्रता, मति, व्याधि, उन्मादः, मरणम, वितर्कः इति मन्यते।

4.5 नाट्ये सात्विकअभीनयस्य महत्त्वम्

सात्विकः अभिनयः अनुभवजन्यकर्मणा सम्बन्धी अर्थात् ये कर्म भावानुवर्ती। अस्य अन्तर्गतं आङ्गिक-वाचिका-आहार्य-क्रियाः समाविष्टाः भवन्ति, अनेन भावः अनुभूय समर्थः भवति। अस्य आधारेण चतुर्विधानुभवाः विचारिताः- सात्त्विकः, आङ्गिका, आहार्यः, सात्विकः च। भरतस्य मतं यत् श्सत्वम्श मनसा सम्बन्धी अस्ति, तत् केवलं मनसः एकाग्रतायाः उत्पद्यते। रोमाञ्चः, अश्रुः, वैवर्ण्यः इत्यादयः सात्विकभावाः मनः विना अनुकरणं कर्तुं न शक्यन्ते। नाटके 'सत्व' इति जनानां स्वभावानुसारम् अपेक्षितम। ततश्च नाट्यप्रयोगकाले नाट्यधर्मप्रचलितसुखदुःखभावनाः सात्त्विकभावनात् उत्पद्यमानाः इति वर्णयितव्याः इति समानप्रसङ्गे आह यत् ते यथार्थस्वभावाः इव भासन्ते। यः सुखी उपयोक्ता कदापि दुःखितः न अभवत् सः कथं एतत् दुःखस्य भावम् चित्रयितुं शक्नोति? अस्मिन् विषये एषः एव 'सत्त्वः' यः नटः दुःखितः वा प्रसन्नः वा, तत् अश्रुपातं रोमाञ्चं वा अधिनियमद्वारा प्रस्तुतं कर्तव्यं भवति।

प्रत्येकस्य प्रेक्षकस्य स्वकीयाः आनन्दाः दुःखाः च सन्ति। तथा पात्रस्य अपि स्वकीयं सुखं दुःखं च भवति। परन्तु नाट्यप्रयोगकाले कस्मिंश्चित् स्थानविशेषे, काले, परिस्थितिविशेषे च एकाग्रतायाः

कारणात् नटः पात्रस्य सुखं दुःखं च स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वति। अस्य कारणात् नटः पात्रस्य आनन्ददुःखैः सह व्यक्तिगतं आनन्दं दुःखं च व्यञ्जयति, परन्तु प्रेक्षकः पात्रस्य आनन्दं दुःखं च अनुभवति इति अनुभवति। प्रदर्शिताः भावाः पात्रस्य एव, न तु नटस्य। इति सात्विकविधानस्य मूलमन्त्रः।

समन्वयभिनये अपि भारतेन 'सत्व' इति अधिनियमे चर्चा कृता अस्ति। अस्मिन् अधिनियमे 'सत्व' इत्यस्य विषये अधिकं ध्यानं दातुं तेन आग्रहः कृतः यतः सम्पूर्णे नाटकप्रदर्शने 'सत्वस्य' मौलिकं महत्त्वं वर्तते। यस्मिन् अभिनये अधिकं 'सत्त्वम्' भवति तत् 'उत्तमम्' इति मन्तव्यं, यदि तत्तुल्यमात्रायां भवति तर्हि तत् 'मध्यमम्' इति मन्तव्यं, सत्त्वरहितं अभिनयं च 'नीचम्' इति मन्तव्यम्। अतः भारतेन चतुर्षु प्रकारेषु अभिनयस्य श्रेष्ठतायाः, अभिनयस्य प्रवीणतायाः च आधारः इति सात्विकं मन्यते इति स्पष्टम्।

पाठगत-प्रश्ना 4.2

1. आचार्यभरतेन कति प्रकाराः भावाः व्याख्याताः?
2. स्थायी भावः किम्?
3. विभावेन किम् अभिप्रेतम्?
4. आलम्भना विभावः किम्?
5. उद्दीपन-विभावः किम्?
6. अनुभावेन किम् अभिप्रेतम्?
7. अनुभावाः कति प्रकाराः सन्ति?
8. सात्विकभावाः कानि सन्ति?
9. सञ्चरै भावाः किम्?
10. स्तम्भसत्विका भावः किम्?

किं त्वया ज्ञातम्

- सात्विक-अभिनयस्य सम्बन्धः तस्मिन् अभिनयेन सह भवति यस्मिन् सात्विक-भावनानां प्रधानता भवति।

सात्विकाभिनयः

- नाटके 'सत्व' महती भूमिकां निर्वहति।
- यस्मिन् अभिनये 'सत्त्व' प्रधानं भवति तत् 'श्रेष्ठ' इति मन्तव्यं, यदि समं तर्हि तत् 'मध्यमम्' इति मन्तव्यं यदि च सत्त्वस्य अभावः अस्ति तर्हि तत् अभिनयं 'हीनम्' इति मन्तव्यम्।
- रसः कस्यापि प्रस्तुतिस्य सफलतायाः असफलतायाः च मानकः भवति। रसः सुखस्य पर्यायः। आचार्य भरतः षष्ठे अध्याये रसस्य वर्णनं करोति।
- नाटके श्रृंगारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, वीभत्सः, अद्भूतः नामक अष्टतत्त्वेषु प्रकाशः क्षिप्यते।
- अभिनेता एतान् भावानाम् प्रदर्शनं मञ्चे करोति। अभिनये भावः महत्त्वपूर्णः कारकः अस्ति।
- एतेषां भावानाम् उल्लेखः सप्तमे अध्याये विस्तरेण कृतः अस्ति। तेषां पञ्चप्रकाराष्टौ स्थायिभावनाः, त्रयस्त्रिंशत्संचारीभावाः, अष्टौ सात्विकभावनादि च चर्चा भवति।
- आचार्य भरतः नटैः शरीरे धारितानां अलङ्कारानाम् चर्चा करोति। अस्य अलङ्कारस्य अधः सः माला-आभूषण-वेष-विषये चर्चा करोति।
- विभावानुभावसंचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः। अर्थात् रसः स्थायिभवाविभावानुभावसंप्रेषणीयभावनासंयोगात् निष्पन्नः।
- अभिनेता सफलतां प्राप्तुं आवश्यकं यत् सः स्वात्मना सह अभिनयं करोति।

पाठांत-प्रश्नाः

व्यावहारिकपरीक्षाणां कृते आदर्शप्रश्नाः

1. सात्विकविधानेन किं अवगच्छसि?
2. सात्विकभावनाः कानि सन्ति? सत्त्वभावनाधारितं अभिनयं कर्तुं प्रस्तयुत।
3. रसः भवश्च किम्? भिन्न-भिन्न-रस-अनुसारं अभिनयं कर्तुं प्रस्तयुत।
4. रसस्य सात्विकभावस्य च कः सम्बन्धः?

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

4.1

1. सात्विकस्य सम्बन्धः श्सतोभवःश यस्य अर्थः सत्वस्य अस्तित्वम्।
2. नाट्यप्रदर्शनं पश्यन् प्रेक्षकाः यः आनन्दं अनुभवन्ति सः रसः एव।
3. आचार्य भरतेन अष्ट रसानां चर्चा कृता अस्ति ख्र श्रृंगारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, वीभत्सः, अद्भूतः।
4. विभवानुभवसंचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः।
5. हृदये ये भावाः, भावाः, विविधाः मनोभावाः च उत्पद्यन्ते ते भावाः इति उच्यन्ते।
6. शृङ्गारः वीरः रौद्रः विभत्सः
7. नायकस्य नायिकायाः च मिलनदृश्यं दृष्ट्वा यः आनन्दः प्राप्यते सः संयोगशृङ्गरः।
8. पात्रस्य विकृतरूपस्य, अलङ्कारस्य, निर्लज्जतायाः, लोभस्य, असङ्गतवाक्यस्य, शरीरस्य अङ्गानाम् विकृतरूपस्य च प्रदर्शनेन उत्पाद्यते।
9. वीररसः सद्भावात्, उत्साहः इति स्थायिभावात् च उत्पद्यते। वीरस्य स्थिरता, धैर्य, त्यागं, कौशलं च इत्यादिभिः अनुभवैः चित्रितम् अस्ति।
10. आश्चर्यजनकदृश्यानि दृष्ट्वा अद्भुतं आनन्दं प्राप्नोति।

4.2

1. स्थायीभावः, विभावः, अनुभावः तथा संचारीभावाः।
2. स्थायीभावः तेषां भावानाम् अर्थः भवति ये प्रेक्षकेषु स्थायिरूपेण निवसन्ति।
3. विभव इत्यर्थः ये भावाः यस्मात् कारणात् स्थायिभावनाः उत्पद्यन्ते।
4. आलम्भनम् इति यस्य कृते स्थायिभावना उत्पद्यते।
5. उद्दीपन (Stimulation) इत्यस्य अर्थः ताः भावनाः ये स्थायी भावनानां जननं प्रवर्धयन्ति।

6. येषां भावनानां माध्यमेन प्रेमादिभावनाः अनुभवन्ति ते अनुभवाः इति उच्यन्ते। एकप्रकारेण भावनाः मनसि स्थितानां आन्तरिकभावनानां बाह्यव्यञ्जना इव भवन्ति।

7. अनुभवाः चतुर्विधाः सन्ति ख्र आङ्गिका, वाचिका, आहार्यः, सात्विकः च।

8. स्तम्भः स्वेदः रोमान्चः स्वराभङ्गः वैवर्ण्यः वेपथुः अश्रुः प्रलयः च।

9. संचारी भावः तान् भावनान् निर्दिशति ये जलस्य बुद्बुदा इव हृदये उत्तिष्ठन्ति अन्तर्धानं च कुर्वन्ति।

10. क्रोध-भय-हर्ष-लज्जा-शोक-श्रम-आदि-कारणात् शारीरिक-कार्यस्य स्थगितता श्स्तम्भश एव।

माड्यूल-7

नाट्यस्य सैद्धान्तिकानुप्रयोगाः

अस्मिन् माड्यूले नाट्यस्य तकनीकस्य व्याख्या कृता अस्ति, तथैव प्रबोधचन्द्रोदयनाटकस्य प्रयोगात्मक/व्यावहारिकपक्षस्य माध्यमेन नाटकस्य प्रयोगात्मकपक्षस्य व्याख्यानं कृतम् अस्ति।

5. नाट्यविधयः एकः परिचयः

6. प्रबोधचन्द्रोदय